

Το τέλος της φιλίας, και της δημοκρατίας: από τον Ντεριντά στον Αριστοτέλη

Ευτύχης Πυροβολάκης,
Διδάκτωρ Φιλοσοφίας-Διδάσκων Ε.Α.Π.

Μια από τις συνήθειες πρακτικές του γάλλου στοχαστή Ζακ Ντεριντά είναι η απόπειρα προβληματοποίησης, και όχι απόρριψης ή ακύρωσης, του μονοσήμαντου τρόπου με τον οποίον συγκεκριμένες έννοιες έχουν ερμηνευθεί από την κυρίαρχη φιλοσοφική παράδοση. Μια εννοιολογική φόρμουλα που συμπυκνώνει το φιλοσοφικό αυτό εγχείρημα είναι η εξής: «το τέλος της τάδε έννοιας θα σήμαινε το τέλος της», λόγου χάρη, «το τέλος της φιλίας θα σήμαινε το τέλος της φιλίας».¹ Τέτοιου είδους αφορισμοί δεν είναι ταυτολο-

---

¹ Ο Geoffrey Bennington, χωρίς να αναφέρεται ρητά στον Ντεριντά αλλά σαφώς αρυόμενος στοιχεία από την αποδομητική σκέψη, στο «Ex-communication», στο *Studies in Social and Political Thought*, No. 5, 2001, σσ. 50-55, όπου υπό εξέταση βρίσκεται η φιλοσοφία της ε-

γικοί καθώς στα δύο σκέλη τους διακρίνουμε δύο σημασιολογικές δυνατότητες των όρων «τέλος» και «φιλία», για παράδειγμα: αφενός, το «τέλος» ως σκοπός ή στόχος, αλλά και ως περάτωση ή παύση κάθε προσπάθειας και κάθε αγώνα· αφετέρου, η «φιλία» είτε ως συνήθης και τετριμμένος δεσμός είτε ως αυθεντική σχέση προς τον άλλον. Θα επιχειρήσω να διαυγάσω τη λογική μιας τέτοιας σιβυλλικής, αποδομητικής φόρμουλας λαμβάνοντας ως αφετηριακό σημείο τις πυκνές αναλύσεις του Ντεριντά για την αριστοτελική φιλία στο σχετικά όψιμο έργο του *Politiques de l'amitié* (1994).² Η εννοιολογική αυτή φόρμουλα εκπροσωπείται στο εν λόγω έργο από τη φράση «*Η τέλεια φιλία αυτόκαταστρέφεται [l'amitié parfaite se détruit elle-même]*», την οποία ο Ντεριντά παραθέτει από τον Pierre Aubenque και προσυπογράφει.³

Ποια είναι εν προκειμένω η συμβατική, «κανονική» φιλοσοφική εννοιολόγηση της φιλίας που ο Ντεριντά επιδιώκει να περιπλέξει;⁴ Είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία η φιλία επικαθορίζεται βάσει ενός αξιολογικού δικτύου εννοιών όπως «φίλος», «αδελφός» αλλά και «εχθρός», «κοινότητα», «αμοιβαιότητα», «ισότητα», «δημοκρατία», «συνείδηση», «γνώση» και «βούληση». Πρόκειται για ένα εννοιακό δίκτυο το οποίο σπάνια έχει αμφισβητηθεί ουσιωδώς, και το

πικοινωνίας του Jürgen Habermas, διατείνεται συναφώς ότι «το τέλος της επικοινωνίας θα ήταν το τέλος της επικοινωνίας».

² Jacques Derrida, *Politiques de l'amitié*, Galilée, Παρίσι 1994. Το έργο θα συντομογραφηθεί εφεξής στις παρενθετικές παραπομπές ως ΠΦ (*Πολιτικές της φιλίας*)· όλες οι μεταφράσεις είναι δικές μου. Τα δύο κεφάλαια που ο Ντεριντά αφιερώνει στην αριστοτελική φιλία τιτλοφορούνται «*Oligarchies: nommer, énumérer, dénombrer*» (κεφ. 1) και «*Replis*» (κεφ. 8).

³ Βλ. ΠΦ, 250. Βλ. επίσης Pierre Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1963, και ειδικότερα το παράρτημα «*Sur l'amitié chez Aristote*», σ. 180. Τη λογική της φόρμουλας αυτής προϋποθέτουν όλες οι αναλύσεις του Ντεριντά στο *Politiques de l'amitié*.

⁴ Ο Ντεριντά αναφέρεται συχνά στην «κανονική ερμηνεία της φιλίας [*l'interprétation canonique de l'amitié*]». Βλ., λόγου χάρη, ΠΦ, 16, 30, 52, 126, 216, και ειδικότερα κεφ. 9 και 10.

οποίο καταφάσκει, με τρόπο ρητό ή υπόρρητο, τόσο η σκέψη του Αριστοτέλη και του Κικέρωνα, όσο και το έργο του Αυγουστίνου, του Μονταίν και του Καρλ Σμιτ, μεταξύ άλλων. Στην πρώτη ενότητα, θα εντοπίσω την κυρίαρχη φιλοσοφική σύλληψη της αρεταϊκής αλλά και της πολιτικής φιλίας με όρους αμοιβαιότητας στην αριστοτελική φιλοσοφία. Στη συνέχεια, θα διερευνήσω το κατά πόσον η συμβατική αυτή εννοιολόγηση υπονομεύεται ταυτόχρονα από το ίδιο το κείμενο του Αριστοτέλη, το οποίο, παράλληλα με την κατάφαση της αμοιβαιότητας, μαρτυρεί την αναγκαιότητα μιας απροσδόκητης ριζικής ασυμμετρίας στον πυρήνα της αυθεντικής φιλικής σχέσης αλλά και της δημοκρατίας.

Φιλία, ισότητα, αμοιβαιότητα

Τόσο στα *Ηθικά Ευδήμεια* όσο και στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Αριστοτέλης εντοπίζει τρία είδη φιλίας: τη φιλία σύμφωνα με τη χρησιμότητα, τη φιλία σύμφωνα με την ευχαρίστηση, και τη φιλία σύμφωνα με την αρετή.⁵ Η τελευταία χαρακτηρίζεται είτε ως «πρωταρχική» είτε ως «τέλεια»,⁶ καθώς πρόκειται για τον ανώτερο και αυθεντικό εκείνο τύπο φιλίας που αναπτύσσεται μεταξύ ενάρετων ανθρώπων. Σε έναν προκαταρκτικό ορισμό της πρωταρχικής φιλίας, ο φιλόσοφος συμπεριλαμβάνει την αμοιβαιότητα ως ένα από τα κριτήριά της: «η πρώτη φιλία, η των αγαθών, έστιν αντιφιλία και αντιπροαίρεσις προς αλλήλους. φίλον μεν γαρ το φιλούμενον τω φιλούντι, φίλος δε τω φιλουμένω και αυτός ο φιλών. αύτη μεν ουν εν ανθρώπω μόνον υπάρχει η φιλία, μόνος γαρ αισθάνεται προαιρέσεως» (HE, 1236b2-6). Και τα τρία είδη φιλίας παραπέμπουν, σύμφωνα με τον Αριστο-

⁵ Παραθέτω το κείμενο του Αριστοτέλη από τη σειρά Loeb Classical Library και ειδικότερα: Aristotle, *Eudemian Ethics*, αγγλ. μτφρ. H. Rackham, τ. 20, Harvard University Press, Cambridge 1935, και *Nicomachean Ethics*, αγγλ. μτφρ. H. Rackham, τ. 19, Harvard University Press, Cambridge 1926. Τα δύο έργα θα συντομογραφηθούν εφεξής ως HE και HN αντίστοιχα.

⁶ Βλ. αντίστοιχα HE, 1236b2 και HN, 1156b7-8.

τέλη, σε μια ορισμένη αμοιβαιότητα ή και ισότητα.⁷ Ωστόσο, η ισότητα την οποία συνεπάγεται η αυθεντική πρωταρχική φιλία είναι ηθικά ανώτερη καθώς πρόκειται για μια ισότητα μεταξύ φίλων με γνώμονα την αρετή και την ακεραιότητά τους.

Στο παραπάνω παράθεμα, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς την έμφαση στον όρο «προαίρεσις» ως άλλη μια κρίσιμη συνιστώσα της αμοιβαίας αρεταϊκής φιλίας. Ο Αριστοτέλης αποφαίνεται παρακάτω υπέρ τόσο της ορθής και βέβαιης κρίσης όσο και του χρόνου ως περαιτέρω εγγυητών της πρωταρχικής φιλίας:

Αύτη μεν ουν η πρώτη φιλία, ην πάντες ομολογούσιν. αι δ' άλλαι δι' αυτήν και δοκούσι και αμφισβητούνται, βέβαιον γαρ τι δοκεί η φιλία, μόνη δ' αυτή βέβαιος· το γαρ κεκριμένον βέβαιον, τα δε μη ταχύ γινόμενα μηδέ ραδίως ποιεί την κρίσιν ορθήν. ουκ έστι δ' άνευ πίστεως φιλία βέβαιος, η δε πίστις ουκ άνευ χρόνου· δει γαρ πείραν λαβείν. (HE, 1237b8-14)

Είναι προδηλο, εδώ και αλλού, ότι η αρετή, η αμοιβαιότητα και η βεβαιότητα της πρωταρχικής φιλίας συνιστούν ενσυνείδητες επιλογές των ενάρετων φίλων και δεν αποτελούν στοιχεία που τους χαρακτηρίζουν με τρόπο ενδεχομενικό. Ο Ντεριντά επισημαίνει τον καταλυτικό ρόλο της χρονικότητας ως ενός εκ των εχεγγύων της διάρκειας, της σταθερότητας και της βεβαιότητας της ηθικής φιλίας, η οποία δεν συνάδει με ιδιότητες όπως η ταχύτητα, η ευκολία, η αυθορμησία.⁸ Απεναντίας, προαπαιτεί περίσκεψη, στοχασμό, προσεκτική απόφαση και ορθή κρίση, διαδικασίες που απαιτούν χρόνο. Δεν υπάρχει αληθινή φιλία χωρίς μια τέτοια επίμοχθη, επιλεκτική και αναστοχαστική διαδικασία επιβεβαίω-

⁷ «Τρία μεν ουν είδη ταύτα φιλίας· εν πάσι δε τούτοις κατ' ισότητα πως λέγεται η φιλία· και γαρ οι κατ' αρετήν φίλοι εν ισότητι πως αρετής εισί φίλοι αλλήλοις» (HE, 1238b15-18).

⁸ Και στα δύο κεφάλαια του *Politiques de l'amitié* που αφιερώνει στο αριστοτελικό έργο, ο Ντεριντά αναδεικνύει τον ρόλο της χρονικότητας, της προαίρεσης, της βούλησης, της βεβαιότητας και της αρετής ως βασικών όρων δυνατότητας της φιλίας (βλ. ΠΦ, 31-33, 40-41 και 224).

σης και σταθεροποίησης. Η στενή συνάρθρωση της φιλίας με τον χρόνο, τη σταθερότητα και την αμοιβαιότητα συνεπάγεται ότι δύναται κανείς να φθάσει σε ένα είδος ασφαλούς και βέβαιης γνώσης όσον αφορά το ποιόν του άλλου και το κατά πόσον αυτός ή αυτή αξίζουν να λέγονται ή να γίνουν φίλοι.

Η προिमοδότηση της βέβαιης γνώσης ουδόλως ξενίζει τον αναγνώστη καθώς πρόκειται για μια διάσταση που ο Αριστοτέλης δεν αμελεί να τονίσει σε διάφορα σημεία της πραγματεύσεώς του. Μόνο ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να προβεί σε μια εμπρόθετη και ως επί το πλείστον βέβαιη κρίση όσον αφορά την επιλογή των φίλων, σε αντιδιαστολή προς τα ζώα και τους φαύλους χαρακτήρες οι οποίοι συνάπτουν μεταξύ τους φιλίες που βασίζονται στο τυχαίο και αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση κάποιου συμφέροντος ή κάποιας ηδονής. Το συνακόλουθο της χρονοβόρου αλλά συνειδητής και βέβαιης επιλογής των ενάρετων φίλων είναι ο περιορισμένος αριθμός τους. Από τη στιγμή που η επιλογή των φίλων συνιστά μια παρατεταμένη και επίμοχθη διαδικασία και όχι μια στιγμιαία πράξη, εξυπακούεται ότι κανείς πρέπει να υπολογίζει πολύ προσεκτικά τα βήματα και τις κινήσεις του.⁹ Η σύζευξη της πρωταρχικής φιλίας με τα μοτίβα της βεβαιότητας και της αμοιβαιότητας είναι πρόδηλη στην ακόλουθη φράση: «*φίλος δε γίνεται όταν φιλούμενος αντιφιλή και τούτο μη λανθάνει πως αυτούς*» (HE, 1236a14-15).¹⁰

Η φιλία που λαμβάνει χώρα στη σφαίρα της πολιτικής, στο μέτρο που στηρίζεται στο συμφέρον, διαφοροποιείται

⁹ Η χρονικότητα της φιλίας οδηγεί κατ' ανάγκην στον περιορισμό του αριθμού των φίλων. Εφόσον η αυθεντική φιλία προκύπτει μόνο χάρη σε μια δυσχερή και χρονοβόρο δοκιμασία η οποία θα κρίνει το ποιος τελικά είναι ο πραγματικός φίλος, η ύπαρξη πολλών φίλων είναι απλά αδύνατη. Γράφει ο Αριστοτέλης σχετικά: «*Ου γίνεται αρ' η φιλία η πρώτη εν πολλοίς, ότι χαλεπόν πολλών πείραν λαβείν εκάστω γαρ αν έδει συζήσαι [...] ου γαρ έστιν άνευ πείρας ουδέ μιας ημέρας ο φίλος, αλλά χρόνου δει*» (HE, 1237b35-1238a2).

¹⁰ Θα δούμε παρακάτω ότι η εν λόγω σύζευξη ισχύει τόσο για την αρεταϊκή όσο και για την πολιτική φιλία.

από την πρωταρχική φιλία: «η δε πολιτική συνέστηκε μεν κατά το χρήσιμον και μάλιστα» (HE, 1242a7-9). Παρόλα αυτά, και εδώ παρατηρούμε τη συνάρθρωση της πολιτικής φιλίας με την αμοιβαιότητα. Ήδη στους πρώτους στίχους του έβδομου βιβλίου των *Ηθικών Ευδημείων*, αμέσως μετά τα εναρκτήρια ερωτήματα σχετικά με το είναι, το ποιόν και τη σημασία της φιλίας και του φίλου, ο Αριστοτέλης γράφει: «Της τε γαρ πολιτικής έργον είναι δοκεί μάλιστα ποιήσαι φιλίαν, και την αρετήν δια τούτο φάσιν είναι χρήσιμον ου γαρ ενδέχασθαι φίλους εαυτοίς είναι τους αδικουμένους υπ' αλλήλων [...] ή ταυτόν άρα ή εγγύς τι η δικαιοσύνη και η φιλία» (HE, 1234b23-32). Το συγκεκριμένο χωρίο συναρτά με τρόπο περίπλοκο την πολιτική, τη φιλία, την αρετή, τη χρησιμότητα, την αμοιβαιότητα και τη δικαιοσύνη, ζητήματα που γίνονται αντικείμενα διεξοδικότερης πραγμάτευσης στα κεφάλαια εννέα και δέκα.¹¹

Ο Αριστοτέλης υιοθετεί την άποψη ότι η πολιτική φιλία συνιστά το θεμέλιο κάθε κοινωνικο-πολιτικής ένωσης και άρα του πολιτικού εν γένει. Εάν το κατεξοχήν έργο της πολιτικής είναι η προώθηση των σχέσεων φιλίας, αυτό συμβαίνει διότι τόσο η πολιτική όσο και η φιλία προσανατολίζονται από μια κοινή επιθυμία για αρμονική συμβίωση, για συνύπαρξη, για συμμετοχή στη ζωή της κοινότητας, ενεργήματα τα οποία επικαθορίζουν την ουσία του σχηματισμού που ονομάζεται «πόλις». Σε μια πολύ πειστική και εύλογη

¹¹ Η συνάρθρωση φιλίας, δικαιοσύνης και δικαίου εδώ, την οποία ο Ντεριντά διαπιστώνει και στα *Ηθικά Νικομάχεια* (βλ. 1155a23-25), δεν αποτελεί την τελευταία λέξη του Αριστοτέλη όπως καταδεικνύει το ακόλουθο απόσπασμα από το ίδιο έργο: «και φίλων μεν όντων ουδέν δει δικαιοσύνης, δίκαιοι δ' όντες προσδέονται φιλίας» (HN, 1155a27-29). Η σχέση μεταξύ φιλίας, ισότητας και δικαιοσύνης είναι εξαιρετικά περίπλοκη καθώς η φιλία, αν και στοχεύει στην ισότητα και προσανατολίζεται από την ισότητα όπως και η δικαιοσύνη, δεν πρέπει κατ' ουδένα τρόπο να εξισωθεί με τη δικαιοσύνη στο μέτρο που η τελευταία προαπαιτεί όχι απλώς την αρετή αλλά και το δίκαιο και τον εξαναγκασμό (βλ. σχετικά ΠΦ, 209, σημ. 2). Συναφής είναι εδώ και η απορητική διάκριση του Αριστοτέλη μεταξύ πολιτικής νομικής φιλίας και πολιτικής ηθικής φιλίας, την οποία θα σχολιάσω παρακάτω.

ανάλυση της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ πολιτικής και φιλίας, ο Ντεριντά υπογραμμίζει ότι ο απώτερος σκοπός κάθε κοινωνικού σχηματισμού είναι ο αγαθός βίος των πολιτών, το «ευ ζην», κάτι στο οποίο και οι δύο αυτές δραστηριότητες αποβλέπουν.¹² Εάν επικρατούν συνθήκες ριζικής διαίρεσης ή διασποράς, η συγκρότηση της πόλης δεν είναι καν δυνατή. Η ίδρυση της πόλης προϋποθέτει έναν κοινό και ενδεδειγμένο ορίζοντα εντός του οποίου υφίστανται και άλλοι μικρότερης κλίμακας σχηματισμοί. Στο τρίτο βιβλίο των *Πολιτικών*, ο Αριστοτέλης επιβεβαιώνει ότι η οργάνωση ενός τέτοιου ενδεδειγμένου ορίζοντα καθώς και των κοινωνικών σχηματισμών εντός του είναι έργο της φιλίας: «το δε τοιούτον φιλίας έργον, η γαρ του συζήν προαίρεσις φιλία· τέλος μεν ουν πόλεως το ευ ζην».¹³

Προκειμένου οποιαδήποτε πολιτική πράξη να έχει κάποιο νόημα και κάποια συνάφεια, πρέπει να προσανατολίζεται εξ υπαρχής από το τελικό και ρυθμιστικό ιδεώδες του αγαθού βίου μιας ορισμένης κοινότητας, πρέπει να οραματίζεται ή να προϋποθέτει την τέλεια και αυτάρκη ζωή. Ο Αριστοτέλης αποφαινεται ότι η πολιτική φιλία συνδράμει στη συγκρότηση μιας κοινότητας η οποία προσβλέπει σε κάτι το χρήσιμο και ωφέλιμο για τα μέλη της. Η φιλία παρουσιάζεται ως το συστατικό στοιχείο και η συνεκτική ουσία του κοινωνικο-πολιτικού δεσμού, εξού και η πολιτική της διάσταση. Ο Ντεριντά γράφει: «Η ισχύς και η δυναμική ενός τέτοιου κοινωνικού δεσμού ως πολιτικού δεσμού, το τέλος που προσδιορίζει τόσο την απαρχή όσο και τον τελικό στόχο του, είναι πράγματι η φιλία. Άρα η φιλία φαίνεται ότι είναι κάτι το εξ ολοκλήρου πολιτικό» (ΠΦ, 226).¹⁴

¹² Βλ. ΠΦ, 225-226.

¹³ Aristotle, *Politics*, αγγλ. μτφρ. H. Rackham, Loeb Classical Library, τ. 21, Harvard University Press, Cambridge 1932, 1280b38-40. Βλ. επίσης 1262b7-10, όπου ο Αριστοτέλης γράφει: «φιλίαν τε γαρ οϊόμεθα μέγιστον είναι των αγαθών ταις πόλεσιν (ούτω γαρ αν ήκιστα στασιάζοιεν), και το μίαν είναι την πόλιν επαινεί μάλισθ' ο Σωκράτης».

¹⁴ Η Sandra Lynch, στο πολύ ενδιαφέρον άρθρο «Aristotle and Derrida on Friendship», στο *Contretemps* 3, Ιούλιος 2002, σσ. 98-108,

Ο ρόλος της οικογένειας στη διαδικασία συγκρότησης της πολιτικής κοινότητας είναι συναφώς καίριος. Ο Αριστοτέλης διαπιστώνει την ύπαρξη φιλικών σχέσεων και εντός της οικογένειας, και μάλιστα σχέσεων που αποτελούν τη βάση επί της οποίας ερείδονται οι διάφορες μορφές πολιτικής διακυβέρνησης. Καθώς ο άνθρωπος είναι όχι απλώς κοινωνικό αλλά και οικονομικό όν,¹⁵ συνάπτει σχέσεις ή κοινοπραξίες με άτομα του αντίθετου φύλου και δημιουργεί οικογένεια. Η οικογένεια θεμελιώνεται στη σχέση μεταξύ άνδρα και γυναίκας, μια φιλική σχέση που αποβλέπει σε κάτι το χρήσιμο και για τους δύο και που εμπεριέχει ήδη κάποια μορφή δικαίου, ακόμη και πριν τη συγκρότηση της πόλης ή του κράτους. Κατά συνέπεια, η οικογένεια είναι ένα είδος πολιτικής φιλίας εφόσον ενσωματώνει ορισμένα βασικά στοιχεία της πολιτικής ένωσης όπως την κοινότητα και τη δικαιοσύνη, ακόμη και το δίκαιο.¹⁶

Στη συνέχεια, εντός του οικογενειακού πλαισίου, εντοπίζονται δύο περαιτέρω είδη συγγενικών φιλικών σχέσεων: η σχέση πατέρα και υιού, και η σχέση μεταξύ αδελφών. Οι τρεις οικογενειακές φιλίες ιεραρχούνται σύμφωνα με το κριτήριο της πρωταρχικής, αρεταϊκής φιλίας. Η συζυγική φιλία δεν συνιστά προφανώς μια αυθεντική φιλία καθώς

αναγνωρίζει τις αναλογίες μεταξύ πολιτικής και φιλίας. Ωστόσο, στη σ. 105 διαπιστώνει μια δυσαναλογία μεταξύ των δύο πεδίων εξαιτίας της εμμεσότητας της φιλίας την οποία συνδέει με την καντιανή «σκοπιμότητα χωρίς σκοπό» και την οποία παρατηρούμε ευκολότερα, εκτιμά, στην καλλιτεχνική δραστηριότητα. Δεν βρίσκω ιδιαίτερα πειστική τη διαπίστωση αυτή καθώς προϋποθέτει την ύπαρξη μιας βέβαιης και αδιαμεσολάβητης σκοπιμότητας ή στόχευσης στη σφαίρα της πολιτικής. Στο μέτρο όμως που η πολιτική συνεπάγεται συλλογικότητες οι οποίες αναπόφευκτα εμπεριέχουν άλλους, και μάλιστα άλλους, στην περίπτωση της δημοκρατίας, των οποίων η ενικότητα πρέπει να γίνει σεβαστή, φρονώ ότι ακόμη και το πεδίο του πολιτικού δεν μπορεί απροβλημάτιστα να χαρακτηριστεί από μια δήθεν άμεση σκοπιμότητα ή βεβαιότητα.

¹⁵ Βλ. ΗΕ, 1242a23-24: «ο γαρ άνθρωπος ου μόνον πολιτικόν αλλά και οικονομικόν ζώνον».

¹⁶ Βλ. ΗΕ, 1242a23-33, καθώς και τα σχόλια του Ντεριντά στο ΠΦ, 226-227.

αφετηρία αλλά και τελικός σκοπός της είναι είτε η ωφελιμότητα, είτε ενίοτε η ευχαρίστηση, σπανιότερα δε η αρετή.¹⁷ Αντίθετα, οι δύο συγγενικές φιλίες, η πατρική και η αδελφική, δεν αποβλέπουν σε κάποιου είδους κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικό όφελος και άρα βρίσκονται εγγύτερα στο ανώτερο είδος φιλίας που σχετίζεται με την αρετή. Επιπρόσθετα, εξ αυτών των δύο σχέσεων, η αδελφική φιλία συνεπάγεται την αριθμητική ισότητα μεταξύ των αδελφών ενώ η πατρική φιλία παραπέμπει σε μια απλώς αναλογική ισότητα. Εάν μεταθέσουμε τις παραπάνω σχέσεις στην πολιτική σφαίρα και τις διάφορες μορφές δικαίου και πολιτικής διακυβέρνησης, παρατηρούμε ότι στη μεν πατρική φιλία προσιδιάζει η μοναρχική εξουσία, στη δε αδελφική σχέση αντιστοιχεί το δημοκρατικό πολίτευμα (βλ. ΗΕ, 1241b27-40).¹⁸

Ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει τον συσχετισμό μεταξύ φιλίας, αδελφικότητας, ισότητας και δημοκρατίας, καθώς και τη συνακόλουθη θεμελίωση της αυθεντικής πολιτικής φιλίας επί της συγγενικής σχέσης μεταξύ αδελφών. Όπως είδαμε, και οι υπόλοιπες οικογενειακές σχέσεις, η συζυγική και η γονική, οδηγούν σε άλλου τύπου πολιτικές φιλίες και σε άλλες μορφές πολιτικής ένωσης. Ωστόσο, η ισότητα της α-

¹⁷ Αν και ο Αριστοτέλης, στα *Ηθικά Νικομάχεια* και μόνο, λαμβάνει υπόψη την περίπτωση και οι δύο σύζυγοι να είναι ενάρετοι και άρα η σχέση τους να μπορεί να θεωρηθεί ότι βασίζεται στην αρετή, σπεύδει να υποτιμήσει αυτό το ενδεχόμενο ισχυριζόμενος ότι μια τέτοια ηθική φιλία δεν μπορεί να έχει διάρκεια παρά μόνο χάρη στην ύπαρξη παιδιών. Τα τελευταία συνιστούν τον σύνδεσμο μεταξύ των συζύγων και δύνανται να διασφαλίσουν τη διάρκεια μιας κατά τα άλλα εύθραυστης ηθικής φιλίας μεταξύ άνδρα και γυναίκας (βλ. ΗΝ, 1162a25-30). Ο Ντεριντά επισημαίνει τη μεροληπτική στάση του Αριστοτέλη και τη συνακόλουθη τάση του να εξαίρει τη σχέση μεταξύ ανδρών, δηλαδή την πατρική και την αδελφική φιλία (βλ. ΠΦ, 227-229). Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνει και η αριστοτελική εξάρτηση όλων των ειδών της συγγενικής φιλίας από την πατρική: «και η συγγενική δε φαίνεται πολυειδής είναι, ηρτησθαι δε πάσα εκ της πατρικής» (ΗΝ, 1161b17-19).

¹⁸ Το πολίτευμα της αριστοκρατίας προσιδιάζει στη φιλική σχέση μεταξύ συζύγων.

δελφικής φιλίας φαίνεται να προσεγγίζει την αμοιβαιότητα που προϋποθέτει η πρωταρχική φιλία και που διασφαλίζει η δημοκρατική ένωση ίσων πολιτών.

Καθ' όλη την έκταση του δέκατου κεφαλαίου, ο Αριστοτέλης επισημαίνει σχεδόν παράλληλα την καίρια σημασία της ισότητας τόσο για την αδελφική όσο και για τη συναδελφική, πολιτική φιλία. Εξαιτίας ακριβώς της ισότητας, η αδελφική φιλία αποτελεί το πρότυπο της πολιτικής φιλίας και διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στη διαδικασία ίδρυσης της πολιτικής κοινότητας: «η δε των αδελφών προς αλλήλους εταιρική μάλιστα, η κατ' ισότητα [...] διό εν οικία πρώτον αρχαί και πηγαί φιλίας και πολιτείας και δικαίου» (HE, 1242a35-1242b2). Πρέπει να διευκρινιστεί εδώ ότι ο Αριστοτέλης δεν εξισώνει την αδελφική με την πολιτική φιλία. Υποστηρίζει, απεναντίας, την αναλογία και την εγγύτητα μεταξύ των δύο σχέσεων. «[E]γγύς γαρ αύτη της εταιρικής» (HE, 1242a6), διατείνεται για την αδελφική φιλία η οποία υποτίθεται ότι συνιστά μια εντελώς φυσική σχέση ανεξάρτητη από το κριτήριο της χρησιμότητας ή του οφέλους. Τη γενεαλογική και φυσική ισότητα και νομιμότητα των αδελφών φαίνεται να απηχεί η δικαιο-πολιτική ισότητα και νομιμότητα των πολιτικών φίλων, δηλαδή των συμπολιτών, εξού και η σύζευξη της αδελφικής σχέσης με τη δημοκρατία.

Ας επισημάνουμε παρενθετικά ότι ο Ντεριντά υπογραμμίζει την απορητική διάσταση της πολιτικής φιλίας βάσει του παραπάνω φιλοσοφικού επικαθορισμού της από τον Αριστοτέλη. Αφενός, η διαδικασία αδελφοποίησης και συναδελφοποίησης στην οποία οι πολίτες ενός δημοκρατικού καθεστώτος υπάγονται, συνεπάγεται ότι η πολιτική αυτή αδελφότητα προσδιορίζεται με όρους μιας τάχα φυσικής και αδιαμφισβήτητης γενεαλογίας, συμβολικής πατρότητας, ισότητας και νομιμότητας. Αφετέρου, η ίδια αυτή η φυσικότητα καταστρατηγείται από το γεγονός ότι η συναδελφική, πολιτική φιλία προϋποθέτει ένα πλαίσιο το οποίο δεν είναι φυσικό αλλά προϊόν συνθήκης, βούλησης και επιλογής. Η πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη που οι πολίτες μιας δημοκρατίας απολαμβάνουν προαπαιτεί την αυτόβουλη απόφα-

ση και τη δυνατότητα όλων των συμβαλλομένων να συμμετάσχουν επί ίσοις όροις σε μια κοινότητα και να συμμορφωθούν προς ορισμένους κανόνες. Κάτι τέτοιο είναι σαφές στα *Ηθικά Νικομάχεια*, όπου ο Αριστοτέλης, αφού επιμείνει στη σημασία των εννοιών του «νόμου», της «συνθήκης» και της «κοινωνίας» για φιλίες που δεν είναι συγγενικές, υποστηρίζει: «αι δε πολιτικάί και φυλετικάί και συμπλοϊκαί, και όσαι τοιαύται, κοινωνικάίς εοίκασι μάλλον· οίον γαρ καθ' ομολογίαν τινά φαίνονται είναι» (HN, 1161b13-16).

Άλλως ειπείν, αν και η συγγενική φιλία μεταξύ αδελφών αποτελεί το πρότυπο της συναδελφικότητας που πρέπει να υφίσταται μεταξύ ισότιμων συμπολιτών, η πολιτική φιλία παραμένει οπωσδήποτε διακριτή από την αδελφική στο μέτρο που η πρώτη δεν είναι ούτε φυσική ούτε τυχαία αλλά θεμελιώνεται στην από κοινού συνειδητή απόφαση και επιλογή έλλογων και ενάρετων όντων. Ωστόσο, είδαμε παραπάνω ότι η έλλογη συνειδητότητα και η αρεταϊκή ισότητα συνιστούν απαραμείωτες συνθήκες της πρωταρχικής ηθικής φιλίας. Συνεπώς, παρόλο που ο αρχικός ορισμός της τελευταίας απέκλειε την πολιτική φιλία εξαιτίας της χρησιμότητας που αυτή συνεπάγεται, στη συνέχεια η πολιτική φιλία μεταξύ συμπολιτών, πρότυπο της οποίας είναι η αδελφική σχέση, εντοπίζεται πολύ κοντά στην ηθική φιλία. Μια τέτοια δυνατότητα αυθεντικής φιλίας εντός ενός δημοκρατικού πολιτειακού πλαισίου εκπορεύεται τόσο από την ελεύθερη βούλησή τους να συμμετέχουν σε ένα συνεργατικό εγχείρημα, όσο και από την ισότητα, την ισονομία και την ισοδικία που όλα τα μέλη της εν λόγω κοινωνίας απολαμβάνουν.

Τι συμβαίνει με το κριτήριο της ισότητας όταν η συζήτηση στρέφεται σε περιπτώσεις όπου τα εμπλεκόμενα μέλη είναι προφανώς άνισα; Ο Αριστοτέλης διακρίνει την αριθμητική από την αναλογική ισότητα. Αριθμητική ισότητα υπάρχει μόνο στη σχέση μεταξύ αδελφών ή ισότιμων συμπολιτών. Εάν εστιάσουμε στους δύο άλλους τύπους οικογενειακής φιλίας, τη συζυγική και την πατρική, το ζητούμενο είναι η αναλογική ισότητα, καθώς η σχέση μεταξύ των δύο συζύγων είναι ιεραρχική, όπως άλλωστε και η σχέση πατέρα και παιδιών. Το μοτίβο της αναλογικής ισότητας σημαίνει ότι

κάθε μέλος οφείλει να συμμετέχει και να συνεισφέρει σύμφωνα με τις δυνατότητές του. Ομολογείται έτσι μια δυσαναλογία μεταξύ ορισμένων φίλων, η οποία ωστόσο δεν μπορεί να είναι ριζική καθώς βρίσκεται υπό την αιγίδα ενός αιτήματος για μια προσδοκώμενη αμοιβαιότητα ή συμμετρία.¹⁹

Ο Αριστοτέλης αναφέρει συναφώς το παράδειγμα της φιλίας μεταξύ άρχοντα και αρχόμενου, όπου ο ανώτερος ωφελείται λιγότερο ενώ ο κατώτερος λαμβάνει περισσότερα απ' όσα δικαιούται. Σε αυτήν την περίπτωση, διατείνεται, «δει άρα τινί ετέρω ανισάσαι και ποιήσαι ανάλογον· τουτό δ' έστιν η τιμή, όπερ και τω άρχοντι φύσει και θεώ προς το αρχόμενον. δει δε ισασθήναι το κέρδος προς την τιμήν» (Η-Ε, 1242b18-21). Προκειμένου να αποκατασταθεί μια ορισμένη αμοιβαιότητα, η τιμή που αξιώνει ο ανώτερος φίλος θα πρέπει τρόπον τινά να αντιστοιχεί στις εν πολλοίς οικονομικές απολαβές του κατώτερου.²⁰ Είναι ενδιαφέρουσα εδώ η απόπειρα συνάρτησης του υπολογίσιμου κέρδους με το απροσμέτρητο και μη υπολογίσιμο μοτίβο της τιμής. Είναι ένα ζήτημα στο οποίο θα επανέλθω. Αρκεί επί του παρόντος να επισημάνουμε τον ορίζοντα αμοιβαιότητας εντός

¹⁹ Η ασυμμετρία που επιτρέπει εδώ ο αριστοτελικός στοχασμός έχει κάποια όρια, τα οποία, παραδόξως, δεν είναι ακριβώς εναργή. Εάν υποθεθεί ότι η ασυμμετρία ριζικοποιηθεί με αποτέλεσμα η απουσία ή η ετερότητα του άλλου να είναι απόλυτη, τότε και η φιλία καθίσταται αδύνατη σύμφωνα με τη ρητή πρόθεση του Αριστοτέλη. Κάτι τέτοιο συμβαίνει στην περίπτωση της σχέσης ανθρώπου και θεού όπου ο τελευταίος παραμένει ριζικά απρόσιτος για τον πρώτο: «ακριβής μεν ουν εν τοις τοιούτοις ουκ έστιν ορισμός, έως τίνος [οι] φίλοι, πολλών γαρ αφαιρουμένων έτι μένει· πολύ δε χωρισθέντος, οίον του θεού, ουκέτι» (ΗΝ, 1159a3-6). Συναφής είναι και η παροιμιώδης «απροσηγορία» μεταξύ φίλων η οποία διέλυσε πολλές σχέσεις (βλ. ΗΝ, 1157b14). Θα δούμε παρακάτω πώς η θέση αυτή υπονομεύεται από άλλα ετερόκλητα στοιχεία και των δύο κειμένων του Αριστοτέλη.

²⁰ Το ίδιο ισχύει στην πατρική φιλική σχέση όπου ο υιός οφείλει να τιμά τον πατέρα (ΗΝ, 1161a16-21).

του οποίου ακόμη και οι άνισες φιλίες πρέπει να συνάπτονται.²¹

Ο Αριστοτέλης καταφάσκει τις αρχές της ισότητας, της αμοιβαιότητας και της βεβαιότητας, τόσο στην περίπτωση της πολιτικής φιλίας εντός ενός δημοκρατικού πλαισίου (νομική ισότητα), όσο και στην περίπτωση της πρωταρχικής φιλίας (αρεταϊκή ισότητα) αλλά και της ανομοιοειδούς φιλίας μεταξύ άνισων φίλων (αμοιβαιότητα, κοινότητα). Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, η εισαγωγή ηθικών αξιών όπως η αρετή, η τιμή και η μεγαλοφροσύνη, εντός της σχέσης αμοιβαιότητας μεταξύ των φίλων καθιστά εξαιρετικά επισφαλή τον υπολογισμό και τη συμφωνία σχετικά με το τι ακριβώς προσφέρει ο ένας και τι ακριβώς απολαμβάνει ο άλλος. Παρόλα αυτά, ο Αριστοτέλης επιμένει ότι ένας τέτοιος υπολογισμός, μια τέτοια συναλλακτική λογική είναι όχι απλώς εφικτή αλλά και αναγκαία έτσι ώστε να επιτευχθεί μια ορισμένη αμοιβαιότητα που φαίνεται να συνιστά το απαραμείωτο κριτήριο τόσο της πολιτικής φιλίας και της δημοκρατίας, όσο και της πρωταρχικής ηθικής φιλίας. Η κοινοτοπία ότι ο φιλόσοφος ερμηνεύει τον φίλο αποκλειστικά ως έναν «άλλο εαυτό» εκμεταλλεύεται και απλουστεύει την τάση της αριστοτελικής σκέψης να πριμοδοτεί την αμοιβαιότητα εις βάρος της διαφοράς.²²

²¹ Ένα παρόμοιο παράδειγμα αναφέρεται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, 1161b1-9. Καθώς στοχάζεται τη σχέση μεταξύ άρχοντα και δούλου, ο Αριστοτέλης αρχικά αποφαινεται ότι, ελλείψει κοινού συμφέροντος, καμιά φιλία δεν μπορεί να αναπτυχθεί μεταξύ τους. Στη συνέχεια, ωστόσο, επισημαίνει ότι ο δούλος συνιστά ένα «έμψυχον όργανον», και συνεπώς είναι δυνατόν να υπάρξει φιλική σχέση μεταξύ του άρχοντα και του δούλου όχι ως δούλου αλλά ως ανθρώπου. Αναφορικά με την αριστοτελική επίκληση ενός ορίζοντα κοινής ανθρωπινότητας ο οποίος καθιστά δυνατή τη σύναψη φιλίας ακόμη και με έναν δούλο, βλ. τα σχόλια του Ντεριντά στο ΠΦ, 222-223. Στο περίπλοκο αυτό ζήτημα επανέρχομαι παρακάτω.

²² Η εν λόγω κοινοτοπία μεγιστοποιεί επίσης τη σημασία της παρενθετικής φράσης των *Ηθικών Νικομαχείων* «έστι γαρ ο φίλος άλλος αυτός» (HN, 1166a32). Ομοίως, η Lynch δεν αναγνωρίζει επαρκώς την περιπλοκότητα της ανάγνωσης του Αριστοτέλη από τον Ντεριντά, με αποτέλεσμα να καταγγέλλει τον Αριστοτέλη για «την αποτυχία

Απροϋπόθετη, ασύμμετρη φιλία

Η κυρίαρχη και συμβατική αυτή φιλοσοφική θεώρηση της φιλίας υπό το πρίσμα της αμοιβαιότητας πάντα διατρέχει τον κίνδυνο να υποβαθμίσει τη φιλία σε μια τετριμμένη σχέση συναλλαγής, σε ένα λογιστικό δούναι και λαβείν. Όσο πιο πολύ προσεγγίζει μια φιλική σχέση τον στόχο της ισότητας, και κάθε φιλία οφείλει να τείνει προς αυτό το τέλος σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τόσο πιο πολύ απομακρύνεται από μια αυθεντική και απροϋπόθετη φιλία. Άλλως ειπείν, στον βαθμό που κάθε ηθικά υπεύθυνη κίνηση προς τον άλλον κατ' ανάγκην προϋποθέτει ένα ορισμένο χάσμα μεταξύ εαυτού και άλλου, μια ορισμένη αβεβαιότητα όσον αφορά την ανταπόδοση ή μη της φιλικής χειρονομίας, η επίτευξη της ισότητας ως του τελικού σκοπού της φιλίας θα ισοδυναμούσε με την παύση κάθε πραγματικής φιλίας, με την ακύρωση κάθε αυθεντικής φιλικής χειρονομίας. Εκτιμώ ότι το κριτήριο της αμοιβαιότητας συνιστά έναν αναγκαίο αλλά όχι και επαρκή όρο δυνατότητας της φιλίας. Παράλληλα με το θεμιτό αίτημα της αμοιβαιότητας, η έννοια και η εμπειρία της φιλίας πρέπει να ενσωματώσουν και το αίτημα της ριζικής ασυμμετρίας μεταξύ των φίλων. Μόνο μια τέτοια ασυμμετρία μπορεί να λειτουργήσει ως ένα κριτήριο αυθεντικότητας, και να οδηγήσει σε μια διαρκή, κριτική επαγρύπνηση αναφορικά με το ενδεχόμενο υποβιβασμού της φιλίας σε μια κοινότοπη σχέση συναλλαγής.

Χωρίς να παραμελεί την αναγκαιότητα της αμοιβαιότητας και της κοινότητας, ο Ντεριντά αναδεικνύει την καιρία ηθική σημασία της ασυμμετρίας μεταξύ εαυτού και άλλου στο *Politiques de l'amitié*. Υποστηρίζει, λόγου χάρη, σχετικά με την έννοια της «καλής φιλίας» στον Friedrich Nietzsche, ότι μια τέτοια φιλία «προϋποθέτει τη δυσαναλογία. Απαιτεί

του να λάβει υπόψη τη διαφορά» και την τάση του να εξιδανικεύει και να ολοκληροποιεί τη φιλία (βλ. Lynch, *ό.π.*, σ. 101, δική μου η μετάφραση).

μια ορισμένη ρήξη με την αμοιβαιότητα ή την ισότητα, καθώς επίσης και τη διακοπή κάθε σύζευξης ή σύγχυσης μεταξύ μας. [...] Η δυσαναλογία γεννά την ‘καλή φιλία’: όταν υπολογίζεις ή σέβεσαι (*achtet*) τον άλλον περισσότερο απ’ ό,τι τον εαυτό σου» (ΠΦ, 81).²³ Παρομοίως, ο Ντεριντά επισημαίνει την απορητικότητα της ισότητας στην αριστοτελική τέλεια φιλία και άρα το αναπόδραστο μιας ορισμένης ασυμμετρίας:

Τι μπορεί να είναι μια τέτοια αρεταϊκή ισότητα; Σε σχέση με τι μπορεί να μετρηθεί; Πώς να υπολογίσεις μια μη φυσική ισότητα της οποίας η αξιολόγηση παραμένει και εμμενής [...] αλλά ταυτόχρονα και συνδεδεμένη με την αμοιβαιότητα – δηλαδή, με μια ορισμένη συμμετρία; Αναρωτιέται κανείς τι απομένει από μια φιλία που καθιστά την αρετή του άλλου τον δικό της όρο δυνατότητας (να είσαι ενάρετος εάν θέλεις να σε αγαπήσω) [...]. (ΠΦ, 41)

Εάν αναγνωρίσουμε στην ασυμμετρία έναν κρίσιμο ηθικό και φιλοσοφικό ρόλο, εάν δηλαδή αποδεχθούμε ότι όχι μόνο η αμοιβαιότητα αλλά και η ασυμμετρία συνιστά απαραμείωτο όρο της πραγματικής φιλίας, μπορούμε άραγε να εντοπίσουμε σημεία του αριστοτελικού κειμένου όπου ομολογείται αυτή η αναγκαιότητα και τα οποία βρίσκονται σε κάποια ένταση προς την κυρίαρχη συζυγία φιλίας και αμοιβαιότητας; Η απάντηση είναι καταφατική, και θα αναφέρω δύο συγκεκριμένα παραδείγματα που ο Ντεριντά αναλύει.

Πρώτο παράδειγμα. Το έργο του Αριστοτέλη χαρακτηρίζει πράγματι η υπόρρητη φιλοσοφική ανησυχία σχετικά με το ενδεχόμενο υποβιβασμού της φιλίας σε μια διεκπεραιωτική ανταποδοτική διαδικασία. Τα *Ηθικά Ευδήμεια* καταφάσκουν την ασυμμετρία με αφορμή τη διάκριση μεταξύ ενεργητικής και παθητικής φιλίας. Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης προκρίνει στο δεύτερο κεφάλαιο το «κατ’ ενεργειαν φιλείν» ως ένα ενέργημα που λαμβάνει χώρα εξ ολοκλήρου εντός του ενεργού φίλου και που δεν έχει συνεπώς ανάγκη οποιασδήποτε εξωτερικότητας, σε αντίθεση με το

²³ Βλ. συναφώς Φρίντριχ Νίτσε, *Ανθρώπινο, πάρα πολύ ανθρώπινο*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Εκδ. Πανοπτικόν, 2011, I, §376 και II, §241.

«φιλείσθαι» (βλ. HE, 1237a30-39). Επανέρχεται στο ίδιο ζήτημα παρακάτω όπου διακρίνει μεταξύ των εκ φύσεως «φιλητικών» και των «φιλότιμων» ανθρώπων,²⁴ αλλά και επισημαίνει την αναγκαιότητα και σπουδαιότητα του πρώτου τύπου φιλίας σε σχέση με την ενδεχομενικότητα του δεύτερου. Τα βασικά κριτήρια της ιεραρχημένης αυτής διάκρισης είναι ένα δίκτυο εννοιών όπως η συνειδητότητα, η γνώση, η ζωή και η ψυχή, έννοιες που μόνο η ενεργή φιλία δύναται να αξιώσει. Μπορεί κανείς να είναι το αντικείμενο της φιλίας χωρίς να το γνωρίζει αλλά είναι αδύνατον να είναι ενεργός φίλος χωρίς να το γνωρίζει: «το μεν γαρ φιλείσθαι συμβεβηκός, έστι γαρ λανθάνειν φιλούμενον, φιλούντα δ' ου. έστι δε και κατά την φιλίαν το φιλείν μάλλον ή το φιλείσθαι» (HE, 1239a32-35). Προκειμένου να υποστηρίξει την υπεροχή της ενεργής φιλίας, ο Αριστοτέλης παραπέμπει σε δύο περιπτώσεις όπου δεν διαπιστώνει μια απλή δυναλογία αλλά μια πιο ακραία ασυμμετρία μεταξύ των φίλων.

Η πρώτη περίπτωση προέρχεται από τη μη σωζόμενη τραγωδία του Αντιφώντα *Ανδρομάχη* όπου οι γυναίκες παρυσιάζονται να δίνουν τα παιδιά τους προς υιοθεσία. Συνεχίζουν βέβαια να τα αγαπούν, αλλά πλέον δεν επιζητούν καμιά ανταπόδοση της στοργής τους, και άρα το ενέργημά τους αποτελεί μια αυθεντική και μεγαλόφρονα κίνηση, ανόθευτη από την εγωκεντρική επιδίωξη της αμοιβαιότητας.²⁵ Η δεύτερη περίπτωση αφορά τη φιλία μεταξύ ζωντανών και νεκρών, και ο Αριστοτέλης γράφει αμέσως μετά: «διό και τους εμμένοντας τω φιλείν προς τους τεθνεώτας επαινούμεν γινώσκουσι γαρ, αλλ' ου γινώσκονται» (HE, 1239b1-2). Είναι σαφές ότι τέτοιες καταστάσεις μαρτυρούν μια ορι-

²⁴ Βλ. HE, 1239a27-31.

²⁵ Βλ. HE, 1239a36-41, και ειδικότερα τη φράση «και γαρ έοικε το μεν εθέλειν γινώσκεσθαι αυτού ένεκα», όπου είναι σαφής η εγωκεντρική διάσταση της αμοιβαιότητας. Βλ επίσης HN, 1159a28-34, όπου επίσης διαπιστώνεται ότι η φιλία συνίσταται στο να προσφέρει κανείς αγάπη παρά να δέχεται, και μνημονεύεται το ίδιο παράδειγμα των μητέρων που αγαπούν τα παιδιά τους άνευ όρων και προϋποθέσεων.

σμένη ασυμμετρία μεταξύ των μελών της φιλικής σχέσης, καθιστώντας έτσι την προοπτική της αμοιβαιότητας και του υπολογισμού προβληματική ή και εντελώς αδύνατη στην περίπτωση των φιλικών συναισθημάτων προς τους νεκρούς.

Είναι αλήθεια ότι ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τα δύο παραδείγματα ως ακραίες καταστάσεις κατά τις οποίες μια ανταποδοτική σχέση μεταξύ των φίλων είναι εμπειρικά αδύνατη. Ερμηνεύοντας, ωστόσο, πέρα από τις ρητές δηλώσεις του, παρατηρούμε ότι και τα δύο κείμενά του, τα οποία δεν εξαντλούνται αλλά ούτε ταυτίζονται απολύτως με τη συγγραφική πρόθεση, επανέρχονται σε σκέψεις και παραδείγματα που αναδεικνύουν το μοτίβο της ριζικής ασυμμετρίας, σκέψεις που εντέλει συνηγορούν ότι το μοτίβο αυτό κάθε άλλο παρά συμπτωματικό και ενδεχομενικό είναι. Σύμφωνα με τον Ντεριντά, η δυσαναλογία που συνοδεύει την εναργή διάκριση μεταξύ του ενεργού και του παθητικού φίλου

θα υπερβαίνει πλέον αδιάλειπτα κάθε μέτρο και κάθε μετριοπάθεια – θα υπερβαίνει δηλαδή την ίδια την αρχή του υπολογισμού. Θα εισαγάγει ίσως μια εικονική αταξία εντός της οργάνωσης του αριστοτελικού διασκεπτικού λόγου. [...] Η δυσαναλογία [...] περιπλέκει το εξισωτικό σχήμα της ισότητας ή το ανταποδοτικό, αν μπορώ να το πω έτσι, ή αμοιβαίο σχήμα της αμφιμερούς φιλίας (αντιφιλείν), το οποίο ο Αριστοτέλης φαίνεται να προμοδοτεί επίμονα αλλού. (ΠΦ, 27)

Όπως έχω ήδη υπαινιχθεί, μια τέτοια ασυμμετρία ίσως συνιστά, σε τελική ανάλυση, έναν θετικό όρο της απροϋπόθετης φιλίας, ένα επιτακτικό αίτημα το οποίο οφείλουμε να συλλάβουμε ταυτόχρονα με το εξίσου αναγκαίο αίτημα για αμοιβαιότητα και αναλογία.

Δεύτερο παράδειγμα. Ακόμη και στην περίπτωση της πολιτικής φιλίας, η οποία σαφώς στηρίζεται τόσο στην ισότητα όσο και στο συμφέρον, ο Αριστοτέλης προβαίνει στην περαιτέρω αναπάντεχη διάκρισή της σε νομική και ηθική φιλία, διάκριση η οποία εισάγει παράγοντες που καθιστούν αδύνατο τον υπολογισμό της ισότητας ή της αμοιβαιότητας. Η μεν νομική φιλία «βλέπει [...] εις το ίσον και εις το

πράγμα, *ὡσπερ οἱ πωλοῦντες καὶ οἱ ωνούμενοι*» (HE, 1242b33-34). Αντίθετα, ἡ ἠθικὴ φιλία βασίζεται στὴν ἀρετὴ («*επιεικείς*»), τὴν ἀγαθὴ προαίρεση καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη («*επιτρέπωσιν αὐτοῖς*», «*πιστεύοντες*») ποὺ τρέφουν οἱ φίλοι μεταξύ τους. Παρὰ τὴ δεδηλωμένη πρόθεσή του, ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφεύγει ἢ δὲν δύναται νὰ διαφοροποιήσῃ οριστικὰ καὶ ἀμετάκλητα τὴ νομικὴ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ φιλία. Ἀποδέχεται ὅτι πολλοὶ ἐπιζητοῦν ταυτόχρονα καὶ τὰ δύο εἶδη φιλίας τὰ ὁποῖα καὶ συγχέουν: «*έτεροι γὰρ φιλίαι ἡ κατὰ τὸ χρήσιμον καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀρετὴν, οἱ δ' ἀμφοτέρω βούλονται ἅμα ἔχειν, καὶ ομιλοῦσι μὲν τοῦ χρησίμου ἕνεκα, ἠθικὴν δὲ ποιούσιν ὡς ἐπιεικείς*» (HE, 1242b39-1243a1). Πὼς ἐξηγεῖται ἄραγε ἡ συγχώνευση καὶ σύγχυση τῶν δύο τύπων φιλίας; Γιατί εἰσάγει ὁ Ἀριστοτέλης ἀκόμη καὶ ἐντὸς ἐνὸς πολιτικοῦ, νομικοῦ καὶ ἐν πολλοῖς οικονομικοῦ πλαισίου τὶς εὐθραυστες ἐννοίες τῆς «*ἠθικότητος*», τῆς «*ἐμπιστοσύνης*», τῆς «*ἀγαθῆς προαίρεσης*»; Ἀκριβῶς διότι μόνον αὐτές, ἐξαιτίας τῆς ἀβεβαιότητος καὶ τῆς ἀσυμμετρίας ποὺ προϋποθέτουν, δύνανται νὰ προβάλλουν καὶ νὰ ἀνανεώσουν τὸ αἴτημα καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ μιὰ φιλία καὶ μιὰ πολιτικὴ ἀντάξιες τοῦ ονόματός τους.

Ἡ ἀριστοτελικὴ σκέψη προβληματίζεται ἀκατάπαυστα γιὰ τὶς διαφωνίες μεταξύ φίλων καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐνὸς κοινὰ ἀποδεκτοῦ κριτηρίου τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀμοιβαιότητος μιᾶς φιλίας: «*Καὶ ἔχει δὲ ἀπορίαν ποτέ πως δεῖ κρίνειν τὸ δίκαιον*» (HE, 1243a15-16). Ἡ ὁμολογία τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικὰ μὲ τὴ διαρκὴ σύγχυση μεταξύ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς φιλίας μαρτυρεῖ τὴν ἔλλειψη ἐνὸς κοινοῦ μέτρου, τὴν ἔλλειψη τῆς εὐθείας γραμμῆς («*μη κατ' εὐθυωρίαν*») ἐπὶ τῆς ὁποίας οἱ πράξεις καὶ τῶν δύο φίλων θὰ ἔπρεπε νὰ ἐντοπίζονται.²⁶ Μιὰ τέτοια ἔλλειψη ὁδηγεῖ σε δι-

²⁶ «*Πολλὰ ἐγκλήματα γίνεται ἐν ταῖς φιλίαις ταῖς μὴ κατ' εὐθυωρίαν, καὶ τὸ δίκαιον ἰδεῖν οὐ ράδιον· χαλεπὸν γὰρ μετρήσαι ἐνὶ τῷδε τὰ μὴ κατ' εὐθυωρίαν· οἷον συμβαίνει ἐπὶ τῶν ἐρωτικῶν*» (HE, 1243b15-18). Τὸ ζητούμενο βέβαια σὲ κάθε περίπτωση εἶναι ἡ ὀρθὴ ἀναλογία καὶ ἡ ἀμοιβαιότητα, ἡ εὕρεση δηλαδὴ ἐνὸς κοινοῦ κριτηρίου βάσει τοῦ ὁποίου ἡ προσφορά καὶ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ κάθε μέλους θὰ ἔπρεπε νὰ υπολογίζονται. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση τῆς πολιτικῆς

αφωνίες καθώς φιλίες που είχαν αφετηρία ηθική καταλήγουν να αξιολογούνται με κριτήρια συμφέροντος και οφέλους, και, αντίστροφα, σε φιλικές σχέσεις που ξεκίνησαν από νομική βάση, κάποιο μέλος καταλήγει να έχει ηθικές αξιώσεις. Απαρχή τέτοιων διαφωνιών είναι το γεγονός ότι «καλλίων μεν η ηθική φιλία αναγκαιότερα δε η χρησίμη» (HE, 1243a34-35), απ' όπου ακριβώς εκπορεύεται η έλλειψη ενός κοινού μέτρου αξιολόγησης. Εκείνο το οποίο διακυβεύεται εδώ είναι εντέλει ο ηθικός δεσμός εαυτού και άλλου, και τα ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν είναι: «ποιος είναι εντέλει ο άλλος φίλος;», «τι σημαίνει η λέξη 'άλλος';», καθώς και «ποιος είναι ο άλλος ισότιμος συμπολίτης ενός δημοκρατικού καθεστώτος;».

Οι επίμονες αναφορές του Αριστοτέλη στις παραπάνω περιπτώσεις αβεβαιότητας υποδηλώνουν ότι η ασυμμετρία μεταξύ των φίλων ίσως υπερβαίνει το πεδίο του εμπειρικού. Η συχνή εμφάνιση μιας τέτοιας ασυμμετρίας στο αριστοτελικό κείμενο, μιας τέτοιας απουσίας ενός ασφαλούς κριτηρίου της αμοιβαιότητας, σηματοδοτεί ότι η ασυμμετρία ενδέχεται να μην είναι απλώς ένα αρνητικό, ατυχές και συμπτωματικό γεγονός. Απεναντίας, ίσως είναι ο θετικός υπερβατολογικός εκείνος όρος που υπαγορεύει τη μέγιστη δυνατή επαγρύπνηση όσον αφορά την τάση της φιλίας να διολισθαίνει προς το τετριμμένο και το συμβατικό, παύοντας έτσι να είναι φιλία και καταλήγοντας σε μια συναλλακτική και ανταποδοτική σχέση υπολογισμού της ζημίας και του κέρδους.

Το αίτημα της ριζικής ασυμμετρίας και το συνακόλουθο χάσμα μεταξύ των φίλων, μεταξύ εαυτού και άλλου, είναι ένα χρήσιμο θεωρητικό εργαλείο καθώς εξηγεί τις διενέξεις μεταξύ φίλων, και τις εξηγεί όχι ως συμβάντα εμπειρικά και αποτρέψιμα σύμφωνα με τις επιθυμίες ενός φιλοσοφικού ιδεαλισμού, αλλά ως αναπόδραστες καταστάσεις που

φιλίας υπεισέρχονται, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, παράγοντες που δεν επιδέχονται υπολογισμό και που καθιστούν αδύνατη κάθε βεβαιότητα και κάθε εκτίμηση, όπως οι ηθικές αξίες της εμπιστοσύνης, της ακεραιότητας, της αρετής, της τιμής (βλ. ΠΦ, 230-233).

απορρέουν από μια συγκεκριμένη θεώρηση του ηθικού δεσμού. Το αίτημα αυτό οδηγεί, συνεπώς, στην αξίωση για σεβασμό της ριζικής ενικότητας του άλλου, και επομένως τόσο σε μια αυθεντική και απροϋπόθετη φιλία, όσο και σε μια έννοια δικαιοσύνης ή δημοκρατίας η οποία θα δεξιώνεται τον ριζικά άλλον. Εάν η πρωταρχική φιλία λειτουργεί βάσει των δύο οιονεί αντιφατικών κανόνων της αμοιβαιότητας και της ασυμμετρίας, κάτι παρόμοιο ισχύει *mutatis mutandis* και για τη δημοκρατία: «Δεν υπάρχει δημοκρατία χωρίς σεβασμό για την ενικότητα ή την απαραμείωτη ετερότητα, αλλά δεν υπάρχει επίσης δημοκρατία χωρίς μια ‘κοινότητα φίλων’ (κοινά τα φίλων), χωρίς τον υπολογισμό πλειοψηφιών, χωρίς ταυτοποιήσιμα, σταθερά, αντιπροσωπεύσιμα και ίσα μεταξύ τους υποκείμενα» (ΠΦ, 40). Ο Ντεριντά χαρακτηρίζει τους δύο αυτούς νόμους «τραγικά ασυμφιλίωτους».

Η ριζική ετερότητα που επικαλούμαι εδώ προϋποτίθεται από την αυθεντική φιλία και την αυθεντική δημοκρατία καθώς και οι δύο έννοιες συνεπάγονται μια ιδέα ανθρωπότητας ακόμη και χωρίς δεδομένη αμοιβαιότητα, μια ανθρωπότητα που θα συμπεριελάμβανε ακόμη και τον ριζικά άλλον, τον ξένο, κάποιον που δεν θα συμμετείχε ήδη σε μια κοινότητα ή σε μια σχέση. Ο Ντεριντά γράφει σχετικά: «Μια τέτοια ασυμμετρία και μια τέτοια άπειρη ετερότητα δεν θα είχαν καμιά σχέση με ό,τι ο Αριστοτέλης θα αποκαλούσε ανισότητα ή υπεροχή. Θα ήταν πράγματι ασύμβατες με κάθε κοινωνικο-πολιτική ιεραρχία ως τέτοια. Θα έπρεπε επομένως να στοχασθούμε μια ετερότητα χωρίς ιεραρχική διαφορά ως την απαρχή της δημοκρατίας» (ΠΦ, 259).

Θα μπορούσε εδώ κάποιος να αναρωτηθεί για τη χρησιμότητα του θεωρητικού εννοιολογήματος της ασυμμετρίας, της «απροϋπόθετης φιλίας» και της «ελευσόμενης δημοκρατίας». Ο ίδιος ο Αριστοτέλης δίνει μια προκαταρκτική απάντηση με το παράδειγμα της φιλίας μεταξύ άρχοντα και δούλου στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Σε μια τέτοια σχέση, παρατηρούμε τη διεύρυνση της έννοιας της αδελφικότητας, έτσι ώστε να συμπεριλάβει ακόμη και τον δούλο σε μια ευρεία ή και οικουμενική κοινότητα αδελφών. Είναι γεγονός ότι σε

μια τέτοια ενδεχόμενη, εμπράγματη και εμπειρική διεύρυνση επιτυγχάνεται μια ορισμένη συμμετρία μεταξύ των φίλων οι οποίοι, απεκδυόμενοι των ιδιαίτερων κοινωνικοπολιτικών χαρακτηριστικών τους, θεωρείται ότι μετέχουν από κοινού σε μια ανθρώπινη κοινότητα: «ή μὲν οὖν δούλος, οὐκ ἔστι φίλος πρὸς αὐτόν, ἢ δ' ἄνθρωπος» (HN, 1161b5-6). Το αξιοσημείωτο είναι ότι το επίτευγμα μιας τέτοιας κοινότητας ή αμοιβαιότητας μεταξύ άρχοντα και αρχόμενου, η άρση δηλαδή του αποκλεισμού του άλλου, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με και να εκπηγάξει από το πρότερο αίτημα για σεβασμό του ριζικά άλλου και κατ' επέκταση από την κατάφαση της ασυμμετρίας ως του θετικού όρου δυνατότητας μιας εμπράγματης άλλα επ' ουδενί οριστικής συμμετρίας. Η αριστοτελική ανάλυση της φιλίας επικαλείται τρόπον τινά ένα τέτοιο αβυσσαλέο χάσμα μεταξύ των φίλων το οποίο παρόλα αυτά δεν ανέχεται και του οποίου τη σημασία υποβιβάζει. Ομοίως, η ελευσόμενη δημοκρατία αλλά και η δημοκρατία εν γένει όχι μόνο δεν απάδει προς τις έννοιες της ασυμμετρίας και της απόλυτης ετερογένειας αλλά τις προαπαιτεί.

Η αποδομητική στρατηγική προμοδότηση της ασυμμετρίας επιχειρεί να αντισταθεί στη συμβατική ιδεαλιστική θεώρηση της αμοιβαιότητας ή της ισότητας ως του εμπειρικά απρόσιτου αλλά εννοιολογικά απροβλημάτιστου τέλους της φιλίας και της δημοκρατίας. Αυτήν ακριβώς την αντίσταση αποκρυσταλλώνει η φόρμουλα «το τέλος της φιλίας θα σημαίνει το τέλος της φιλίας» καθώς και η λογική επί της οποίας αυτή ερείδεται. Η δυσαναλογία και η ετερότητα που προκύπτουν από μια τέτοια λογική, καθώς και η συνακόλουθη κατάφαση στη διττή αναγκαιότητα της ριζικής ασυμμετρίας αλλά και της αμοιβαιότητας, καθιστούν την τέλεια φιλία και την τέλεια δημοκρατία ουσιωδώς μη προσπελάσιμες και προβληματικές, τόσο σε εμπειρικό όσο και σε αναστοχαστικό επίπεδο.²⁷

²⁷ Βλ. συναφώς την εξαιρετική σχηματοποίηση του Ντεριντά στο ΠΦ, 249-250.

Η ανάγνωση του Αριστοτέλη από τον Ντεριντά επιδιώκει να αναδείξει τη σημασία της ασυμμετρίας αλλά και τις συναφείς έννοιες της απροϋπόθετης φιλίας και της ελευσόμενης δημοκρατίας, έννοιες που παραμένουν διακριτές από την «τέλεια φιλία» και την «τέλεια δημοκρατία». Οι τρεις αυτοί όροι διαδραματίζουν έναν θετικό ρόλο. Αφενός, συμβάλλουν στην αυξημένη κριτική εγρήγορση σχετικά με το ενδεχόμενο ακόμη και μια δήθεν αυθεντική φιλία να μην είναι παρά μια μελετημένη κίνηση υπολογισμού ενός προσδοκώμενου οφέλους, ακόμη και μια δημοκρατική διακυβέρνηση να μην είναι παρά ένα πρόσχημα για την άσκηση αντιδημοκρατικών ή και απάνθρωπων πολιτικών. Αφετέρου, παρέχουν έναν προσανατολισμό όσον αφορά την επιδίωξη ηθικών φιλικών σχέσεων και αυθεντικά δημοκρατικών πρακτικών, χωρίς ωστόσο να προσυπογράφουν τις ιδεαλιστικές συνεπαγωγές που συνοδεύουν τα συνήθη ρυθμιστικά ιδεώδη.

